

Zbigniew Pianowski

Wawel około roku 1250

Wiek XIII w dziejach rezydencji książęcej na Wawelu obfituje w wydarzenia natury politycznej, wiążące się z walkami o tron wielkoksiążęcy w Krakowie, kolejnymi najazdami tatarskimi i wreszcie – opanowaniem Małopolski przez Wacława II Czeskiego w roku 1291¹. Jednakże w sferze materialnej okres ten był do niedawna niemal nieuchwytny dla archeologów i badaczy architektury, oprócz niezbyt licznych znalezisk przedmiotów ruchomych, które – z większym lub mniejszym prawdopodobieństwem – można byłoby odnosić do XIII stulecia.

Archeologiczno-architektoniczna eksploracja Wzgórza Wawelskiego prowadzona jest od lat 80. XIX wieku. Badania objęły początkowo pałac królewski oraz katedrę i były związane z wielkimi akcjami konserwatorskimi obejmującymi te obiekty². Po II wojnie światowej rozpoczęły się regularne wykopaliska archeologiczne, prowadzone w różnych rejonach wzgórza do dnia dzisiejszego, najczęściej towarzyszące również pracom konserwatorsko-budowlanym³. Przyniosły one olbrzymi zasób rozpoznawczy dotyczących architektury przedromańskiej, romańskiej, gotyckiej oraz nowożytniej, systemów obrony wzgórza, a także życia codziennego jego mieszkańców⁴. Styk wczesnego i późnego średniowiecza, a więc okres około połowy XIII wieku, pozostaje jednak nadal trudny do precyzyjnego zdefiniowania, zwłaszcza jeśli chodzi o rozwój architektury monumentalnej krakowskiej siedziby monarchii oraz zespołu sakralnego.

Jak zatem możemy przedstawić obraz zabudowy oraz system obronny Wzgórza Wawelskiego około roku 1250 na obecnym etapie badań?

Pomiędzy rokiem 1200 a 1300 na Wawelu dokonały się zasadnicze przemiany, obejmujące zarówno zespół architektoniczny stanowiący rezydencję panującego, jak też budowle sakralne, na czele z kościołem katedralnym, a także fortyfikacje, chroniące – w sposób na ogół skuteczny – instytucje państwowe i kościelne oraz mieszkańców wzgórza.

W 1 połowie XIII stulecia rezydencję władcy – kurię książęcą, zajmującą wschodnią część wzgórza tworzyły budowle romańskie: *palatium*, nazwane przez A. Szyszko-Bohusza „salą o 24 słupach”, wraz z aneksem wschodnim, pełniącym przypuszczalnie funkcję prywatnej kaplicy. Po zachodniej stronie pałacu wznosiła się tzw. bazylika św. Gereona, zaś na skraju północno-wschodnim – romańska wieża (tzw. stołp), wbudowana w linię starszych fortyfikacji drewniano-ziemnych. Ponadto egzystowały wówczas jeszcze obiekty przedromańskie: czteroapsydowa rotunda św. św. Feliksa i Adauka i czworokątna piwnica z korytarzem, zagłębiona w kulminację skały i stanowiąca pozostałość najstarszego zespołu pałacowego, wzniesionego najpewniej w początku X wieku⁵. Wjazd od strony podgrodzia zwanego Okołem zlokalizowany był zapewne od wschodu, przy wieży romańskiej.

U schyłku XIII wieku stan zabudowy kurii książęcej jest już zdecydowanie odmienny. Przy północnej krawędzi wzgórza wznosi się nowy, wczesnogotycki pałac, złączony z dawną wieżą romańską kwadratowym aneksem (tzw. wieżą Łokietkową). Po tzw. bazylice św. Gereona pozostaje jedynie „wspomnienie” w postaci niewielkiej, jednonawowej kaplicy z romańskim, lecz znacznie przebudowanym prezbiterium. Zaawansowana jest budowa gotyckiego zamku górnego – na południowo-wschodnim skraju wzgórza powstała prostokątna wieża gotycka (zwana potem Jordanką). Wschodnią krawędzią Wawelu poprowadzono potężny mur tarczowy o grubości 3,3 metra. Od zachodu zamek górny odcięto kamiennym murem, biegnącym od wymienionej kaplicy św. Gereona (św. Marii Egipcjanki) do czteroapsydowej rotundy, stanowiącej quasi-basztę, a następnie dalej, aż do połączenia z głównym murem zamkowym otaczającym wzgórze od południa. Przy murach powstają niewielkie zrazu, kamienne domy gotyckie, zaś główny wjazd prowadzi od strony zachodniej, z zamku niższego poprzez bramę w murze obron-

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

nym, oflankowaną od południa masywnym, pełnym wykuszem.

Kościół katedralny w początku XIII wieku to romańska bazylika dwuchórowa, zwana w literaturze „Hermanowską”, z wydłużonym ku zachodowi atrium. W jej sąsiedztwie znajdować się musiały – znane jedynie ze źródeł pisanych – dom, względnie pałac biskupa oraz zabudowania monasterium kanonicznego. Po północnej stronie świątyni stał niewielki kościół romański z prostokątnym prezbiterium, wzniesiony zapewne w XII wieku na miejscu przedromańskiej rotundy (baptysterium?).

Oprócz katedry w centralnej części grodu i wzdłuż obwarowań zlokalizowane były kolejne kościoły: kolegiata św. Michała, kościół św. Jerzego należący do benedyktynów tynieckich, przedromańska rotunda dwuapsydowa (Najśw. Panny Marii?) oraz romańska rotunda emporowa w pobliżu późniejszej, XV-wiecznej baszty Sandomierskiej. W rejonie na północ od Smoczej Jamy wznosiła się kolejna budowla romańska – kaplica z dużą apsydą bądź też okrągła wieża obronna.

Około roku 1300 z okazji romańskiej katedry, na skutek „niszczyielskiej” działalności biskupa Muskaty, pozostała jedynie część zachodnia, z wieżami, ale już bez atrium, na którego miejscu poprowadzono nową drogę z zamku do miasta, wiodącą po stoku północnym Wawelu, a następnie trasą obecnej ulicy Kanoniczej. Dwór biskupi przenosi się, zapewne również za sprawą Muskaty, w obręb miasta lokacyjnego, zaś kanonicy zaczynają osiedlać się wzdłuż wspomnianej wyżej drogi, zwanej początkowo (jakże słusznie!) Grodzką⁶.

Zniknęły kościoły rozlokowane wzdłuż wałów obronnych: kaplica po północnej stronie katedry, przedromańska rotunda dwuapsydowa, rotunda przy baszcie Sandomierskiej, a także budowla w rejonie Smoczej Jamy. Znalazły się one bowiem na linii nowych, XIII-wiecznych obwałowań, cofniętych ku środkowi wzgórza w stosunku do przebiegu starszych linii obronnych. Pozostały jedynie kościoły św. Michała i św. Jerzego w centralnej części Wawelu, ale i te, być może, w miejsce muryowanych świątyń romańskich przybrały postać drewnianą, co wyraźnie podkreśla Długosz, opisując ich „przedkazimierzowską” fazę.

Budowa muru obronnego wokół zamku niższego jest już w tym czasie mocno zaawansowana, wały drewniano-ziemne ulegają stopniowej niwelacji. Większość zabudowań mieszkalnych zamku dolnego jest jednak dalej – jak w okresie poprzednim – drewniana.

Na podstawie przeprowadzonego wyżej porównania, szczegółowych obserwacji dokonanych w trakcie prac badawczych, a także analizy źródeł historycznych można w chwili obecnej pokusić

się jedynie o próbę przedstawienia stanu wymienionych poprzednio najważniejszych obiektów zabudowy i fortyfikacji Wawelu w połowie wieku XIII, tj. w okresie nieco poprzedzającym oraz towarzyszącym tzw. wielkiej lokacji miasta Krakowa w roku 1257⁷.

Palatium książęce stanowiła wówczas najpewniej jeszcze wczesnoromańska „sala o 24 słupach” – budowla co najmniej dwukondygnacyjna, ze sklepieniem przyziemiem i reprezentacyjną aulą na poziomie górnym. Do jej wschodniej ściany przylegał prostokątny aneks z niewielkim wykuszem (zapewne klatką schodową) po stronie północnej. Była to, być może, późnoromańska kaplica pod wezwaniem św. Gereona, którego relikwie odkryto w kościele kolońskim w roku 1121.

Fragmenty ceramiki, uzyskane spod poziomu destrukcji przedromańskiej piwnicy czworokątnej świadczą, że ten fragment zespołu najstarszej murywanej siedziby książęcej wykorzystywano jeszcze w połowie XIII stulecia, równocześnie ze stojącym nieopodal palatium romańskim.

Reprezentacyjną przestrzeń stanowił dziedzińiec *ante palatium in curia*⁸, wymoszczony wylewką zaprawy wapiennej. Romańską wieżę obronną (tzw. stołp), strzegącą wjazdu do grodu od strony Okołu nadbudowano murem ceglany jeszcze przed połączeniem z pałacem wczesnogotyckim, a więc najpewniej około połowy wieku XIII.

Wprawdzie na Wawelu nie znaleziono dotąd relikwów późnoromańskich budowli ceglanych, jednak obecność cegieł użytych wtórnie w murach wczesnogotyckich oraz znajdujących w nasypach XIII-wiecznego wału obronnego świadczy o tym, iż takie budowle (lub ich fragmenty) w 1 połowie XIII stulecia na Wawelu wznoszono.

Romańska bazylika, którą A. Szyszko-Bohusz interpretował jako pierwszą katedrę z czasów Bolesława Chrobrego (zredukowaną po najeździe Brzetysława w 1039 r do części wschodniej – kaplicy św. Gereona) funkcjonowała w pełnym swoim wymiarze do 2 połowy XIII wieku. Około połowy tego stulecia przeszła jednak poważny remont. Cała świątynia romańska, łącznie z transeptem i kryptą wschodnią otrzymała nową posadzkę, wykonaną z warstwy ubitej gliny. Przemurowano znaczną część prezbiterium (przede wszystkim apsydę) używając do tego celu głównie materiał pierwotny, ale także pewną ilość cegieł. Kolejny etap stanowiła redukcja części nawowej oraz transeptu, a także znaczne zmniejszenie krypty wschodniej, która wcześniej otrzymała na całej powierzchni ceglany pawiment. Należy sądzić, iż redukcji bazyliki dokonano przed rokiem 1300, bowiem zachodni mur obronny górnego zamku stanowi swego rodzaju kontynuację muru poprzecznego w obrębie kościoła.

Przedromańska rotunda czteroapsydowa św. św. Feliksa i Adaukta przechodziła także przemiany architektoniczne. W wieku XII zamurowano wybite wcześniej przejście do aneksu zachodniego, co może oznaczać likwidację całej zachodniej części budowli. Przed przybudowaniem gotyckiego muru obronnego dokonywano napraw licca murów świątyni z użyciem elementów ceramiki budowlanej⁹. W pewnym momencie obiekt został strawiony przez pożar. Trudno jednak precyzyjnie ustalić datę tej katastrofy. Najpóźniejszą z możliwych dat jest rok 1305, gdy na skutek ognia wzniesionego w mieście spłonęła także katedra oraz zabudowania zamkowe¹⁰.

Kamienny mur obronny, oddzielający obszar kurii książęcej od pozostałej części wzgórza A. Szyszko-Bohusz interpretował początkowo jako pochodzący z czasów Konrada Mazowieckiego (1241), lecz w okresie późniejszym odstąpił od tak wczesnego datowania, przesuwając jego metrykę na przełom XIII i XIV wieku¹¹. Mimo to do dziś można się jeszcze spotkać z tradycyjnym określeniem tego umocnienia jako „mur Konradowski”. Źródła historyczne potwierdzają, iż książę ten był rzeczywiście jednym z fortyfikatorów Wawelu. Długosz podał, za dawniejszą kroniką krakowską, że Konrad zbudował *castrum* od kaplicy św. Tomasza przy katedrze do kościoła św. Gereona, a stamtąd do okrągłej świątyni Najśw. Panny Marii. A. Szyszko-Bohusz przypisał więc wezwanie Gereona zredukowanej bazylice romańskiej, zaś NPM – czteroapsydowej rotundzie¹². Obecnie, gdy znamy już cztery kościoły rotundowe oraz inne romańskie budowle na obrzeżach Wawelu, dyskusję o przebiegu linii obronnej wzniesionej (lub odnowionej) przez księcia mazowieckiego należy zacząć od nowa. Jest prawdopodobne, że w tym przypadku chodziło o rekonstrukcję dużego fragmentu głównej linii obwarowań otaczających całe wzgórze. Kolejne akcje fortyfikacyjne prowadzono na Wawelu w latach 50. XIII wieku, a w roku 1265 książę Bolesław Wstydlivy zbudował całkowicie nowy, potężny wał drewniano-ziemny o tradycyjnej, skrzyaniowej konstrukcji, posadowiony na zniwelowanych pozostałościach dawniejszych obwałowań i resztkach rozebranych budowli kamiennych¹³.

Około połowy XIII stulecia Wawel był więc jeszcze z całą pewnością grodem, obwiedzionym wałami obronnymi. Na linii tych umocnień znajdowały się romańskie, murowane wieże obronne: kwadratowy „stołp” na północno-wschodnim skraju wzgórza oraz, być może, wieża okrągła w rejonie Smoczej Jamy.

Można przypuszczać, iż do 2 połowy XIII wieku katedra romańska, podobnie jak bazylika

„wschodnia”, funkcjonowała w pełnym swym zarysie, wraz z atrium zachodnim. Jednakże i ona przechodziła proces restauracji, związany zapewne z przygotowaniem świątyni do uroczystej kanonizacji biskupa Stanisława. Z katalogu biskupów krakowskich dowiadujemy się, iż za pontyfikatu Wisława (1231–1242) kryto wieże katedry ołowiem, zaś za biskupa Prandoty, w roku 1247 takie pokrycie otrzymała cała katedra¹⁴. Pod rokiem 1250 zapisano w roczniku katedralnym, iż katedra otrzymuje nowy pawiment¹⁵. Była to posadzka wykonana z płytek ceramicznych, głównie kwadratowych, o niewielkich rozmiarach, zdobionych motywami geometrycznymi oraz geometryczno-roślinnymi, z polewą oraz inkrustacją¹⁶. Na duży fragment tego pawimentu natrafił w latach 30. XX wieku A. Szyszko-Bohusz w północnej nawie kościoła, w pobliżu krypty św. Leonarda, zaś drugi fragment, spoczywający *in situ*, odkryli J. Firlet i Z. Pianowski w roku 1997 pod kaplicą Zebrzydowskich, tj. w obrębie krypty pod północno-wschodnią kaplicą katedry romańskiej¹⁷. Warstwa płytek użytych wtórnie podczas gotyckiej przebudowy wieży północnej świadczy o tym, iż posadzkę ceramiczną ułożono najpewniej we wszystkich częściach świątyni i ze względu na rozmiar inwestycji akcję tę uwieczniono w zapisach rocznikarskich.

Z wieku XIII pochodziły najpewniej dwie kaplice, przylegające do wież zachodnich kościoła – św. Mikołaja po stronie północnej oraz św. Piotra (Prandocińska) przy wieży Wikaryjskiej¹⁸. W trakcie dotychczasowych badań nie odnaleziono jednak czytelnych pozostałości tej fazy architektonicznej aneksów.

Odnośnie do lokalizacji dworu biskupiego, który jeszcze w XIII wieku znajdował się w obrębie Wawelu, zapewne w pobliżu katedry, nie mamy informacji pochodzących z wykopalisk. Jedynie na podstawie późnej wzmianki źródłowej (1298) możemy przypuszczać, że *domus episcopalis* znajdował się pomiędzy świątynią katedralną a kościołem św. Michała¹⁹. Skoro książę Henryk Probus ofiarował w testamencie sto grzywien złota na budowę nowego monasterium przy kościele św. Wacława w Krakowie²⁰, to nasuwa się wniosek, iż do schyłku XIII wieku kanonicy zamieszkiwali jeszcze w „starym” romańskim monasterium, znajdującym się przypuszczalnie w sąsiedztwie katedry, być może po zachodniej stronie atrium.

Nie mamy, jak wspomniano wyżej, pewności odnośnie do wyglądu kościołów św. Michała i św. Jerzego w wieku XIII, jednakże wzmianka o inkastelacji św. Jerzego przez Konrada Mazowieckiego w roku 1243 wskazuje, iż w tym czasie był to kościół murowany, podobnie jak umocniony wówczas kościół św. Andrzeja na krakowskim Okole²¹.

Podsumowując powyższe rozważania nad przemianami zabudowy i fortyfikacji Wawelu w wieku XIII można stwierdzić, że około połowy tego stulecia gród krakowski posiadał jeszcze formę zdecydowanie romańską, ukształtowaną w stuleciach XI i XII. Okres rozbitcia dzielnicowego nie był czasem sprzyjającym dla podejmowania większych akcji budowlanych. Dawne obiekty romańskie przez pewien czas z powodzeniem pełniły swą funkcję, przechodząc jedynie doraźne remonty. Dopiero w 2 połowie wieku XIII, w czasach stosunkowo stabilnych rządów Bolesława Wstydlivego i Leszka Czarnego zaistniały dogodne warunki do podejmowania nowych inwestycji budowlanych, zaś panowanie Waclawa II Czeskiego zapoczątkowało systematyczne przekształcanie grodu w murowany, gotycki zamek, z wewnętrznym podziałem na rezydencję monarszą (zamek górny) we wschodniej części wzgórza oraz zamek niższy z katedrą, kościołami św. Michała i św. Jerzego oraz pozostałą zabudową w jego partii centralnej i zachodniej. Zasadniczą zmianą natury urbanistycznej było otwarcie, pod koniec XIII wieku, nowego szlaku drożnego po stoku północnym, łączącego Wawel z miastem lokacyjnym, które do lat 40. XIV wieku, tj. do czasu wchłonięcia dawnego Okołu pozostawało całkowicie odrębną, główną jednostką osadniczą średniowiecznej aglomeracji krakowskiej.

¹ J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa*, t. I, *Kraków do schyłku wieków średnich*, Kraków 1992, s. 110 i nn.; R. Skowron, *Wawel. Kronika dziejów*, Kraków 2001, s. 35-47.

² A. Majewski, *Wawel. Dzieje i konserwacja*, Warszawa 1994, s. 39-59; P. Detloff, M. Fabiański, A. Fischinger, *Zamek królewski na Wawelu. Sto lat odnowy (1905-2005)*, Kraków 2005.

³ S. Kozieł, *Badania archeologiczne na Wawelu w latach 1948-1983*, „Acta Archaeologica Waweliana”, t. III, 2006, s. 5-41.

⁴ Por. np.: Z. Pianowski, *Wawel obronny*, Kraków 1991; A. Kukliński, *Wczesnośredniowieczne obwałowania Wawelu w Krakowie*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 55, 2003, s. 33-80; J. Firlet, Z. Pianowski, *Przemiany architektury rezydencji monarszej oraz katedry na Wawelu w świetle nowych badań*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 44, 2004, z. 4, s. 207-237; S. Kozieł, *op. cit.*

⁵ Z. Pianowski, „*Sedes regni principales*”. *Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim*, Kraków 1997, s. 9-37.

⁶ J. Firlet, Z. Pianowski, *op. cit.*, s. 215-217, 232-234.

⁷ Por. S. Tomkowicz, *Wawel*, t. I, *Zabudowania Wawelu i ich dzieje*, „Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, t. IV, Kraków 1908, s. 81-82, 84.

⁸ S. Kozieł, *op. cit.*, s. 20-21.

⁹ S. Kozieł, *Badania archeologiczne na Wawelu w Krakowie w latach 1970-1976*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 30, 1978, s. 222; tenże, *Badania (...) w latach 1948-1983...*, s. 20. Autor ten wiąże naprawę lica muru rotundy z potwierdzoną przez Długosza renowacją obiektu w roku 1340, co wydaje się datowaniem zbyt późnym.

¹⁰ *Rocznik Małopolski*, „Monumenta Poloniae Historica”, t. DI, s. 188.

¹¹ A. Szyszko-Bohusz, *Rotunda św. św. Feliksa i Adaukta (Najśw. Panny Marii) na Wawelu*, „Rocznik Krakowski”, t. 18, 1918, s. 56-57; tenże, *Wawel średniowieczny*, „Rocznik Krakowski”, t. 23, 1932, s. 24-26.

¹² A. Szyszko-Bohusz, *Rotunda...*, s. 56-57; tenże, *Z historii romańskiego Wawelu*, „Rocznik Krakowski”, t. 19, 1923, s. 12.

¹³ Z. Pianowski, *Wawel obronny...*, s. 51-57.

¹⁴ *Katalogi biskupów krakowskich*, „Monumenta Poloniae Historica”, t. III, s. 358; *Rocznik kapitulny krakowski*, „Monumenta Poloniae Historica”, t. n, s. 805.

¹⁵ *Rocznik kapitulny krakowski*, „Monumenta Poloniae Historica”, t. n, s. 805.

¹⁶ M. Szewczyk-Wojtasiewicz, *Późnoromańska posadzka ceramiczna w katedrze na Wawelu*, „Acta Archaeologica Waweliana”, t. DI, 2006, s. 85-106.

¹⁷ A. Szyszko-Bohusz, *Studia nad katedrą wawelską*, „Prace Komisji Historii Sztuki”, t. Vm, 1939-1946, z. 2, s. 115, 119; J. Firlet, Z. Pianowski, *op. cit.*, s. 231.

¹⁸ A. Szyszko-Bohusz, *Studia nad katedrą...*, s. 116, fig. 14.

¹⁹ S. Tomkowicz, *op. cit.*, s. 89, nota 1.

²⁰ *Ibidem*, s. 105.

²¹ Z. Pianowski, *Wawel obronny...*, s. 48-49.